

Perenyei Monika

Psyché képei

*A magyar elmeügy és lélekgyógyászat vizuális reprezentációjáról
az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményhez kapcsolódó interdiszciplináris
kutatásokon keresztül*

[...] az archívum mint impresszió, írás, protézis vagy általában hüpomnézikus technika nem csupán egy olyan archiválendő tartalom raktározására és megőrzésére szolgáló hely, amely immár ugyan *a múlté*, de mindenképpen létezne, mégpedig ugyanúgy, ahogyan hitünk szerint az archívum nélkül is létezett vagy létrejött volna. Nem. Az *archiváló* archívum technikai szerkezete az *archiválendő* tartalmat is meghatározza, létrejöttében éppúgy, mint a jövőhöz való viszonyában. Az archiváló nemcsak rögzíti, de legalább annyira elő is idézi az eseményeket. (Jacques Derrida)¹

Az archívum tehát nem az, ami végül megmarad; kezdettől fogva a feljegyzett valóság előzetes raszterét alkotja. (Wolfgang Ernst)²

Jacques Derridának az archiváriusi gyakorlatot a freudi halálvágygal³ összeolvasó, a pszichoanalízist az archívum tudományaként is tétélező, és Wolfgang Ernstnek az archívumok megközelítésében a pszichoanalitikai tudattalant mint rendszert alkalmazó esszéízüerei 2008-ban jelentek meg magyarul.⁴ Éppen abban az évben, amikor a felszámolás alatt álló Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (közismert nevén Lipótmező) „pszichiátriai múzeuma” a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába, az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet kezelésébe került. A működését MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény elnevezéssel folytató „pszichiátriai múzeum” új helyén tanulmányi raktárral és kamartárlatok rendezésére alkalmas térrel bővült. Közérdekű muzeális gyűjteményként közművelődési feladatokat lát el és kutatószolgálatot tart fent, programja kiemelt részeként az interdiszciplináris együttműködések segítését és kezdeményezését, például konferenciák és kiállítások rendezésével, művészek és kutatók meghívásával.⁵ Az újrafogalmazott koncepció közel egy évtized alatt

beért kiemelkedő eredménye a Petőfi Irodalmi Múzeummal és a Füst Milán Alapítvánnyal közösen rendezett kiállítás (*A kétsíkú kép*, 2016), amelynek katalógusát e lapszámunkban közöljük (1. kép).

Már 2007/2008-ban, az átadás-átvétel előkészítésének műtárgyrevízióval zajló időszakában kiderült, hogy a leginkább az intézeti ápoltak munkáiról ismert „pszichiátriai múzeum” történeti kutatásokat megalapozó dokumentumokat⁶ is őriz. A megváltozott környezetben és újrafogalmazott koncepcióval folytatott gyűjteményi munkában szükségessé vált, hogy a gyűjteményhez tartozó vizuális és textuális dokumentumokat önálló kéziratárként kezeljük. Az újrendezéssel azonban az is megmutatkozott, hogy a kéziratárra rendezhető gyűjtemény- és intézettörténeti vonatkozású feljegyzések nem egyszerűen diszkrét adatokként érthetők. Nem csak kiegészítik a lipótmezői (1868) és az angyalföldi (1884) elmebetegintézet történetét, nem csak információval szolgálnak a sárgaházak falain belüli élet megismeréséhez. A vizuális és textuális dokumentu-

1 Jacques DERRIDA: Az archívum kínzó vágya. Freudi impresszió. Ford. BERECSKI Péter. In: Jacques DERRIDA–Wolfgang ERNST: *Az archívum kínzó vágya / Archívumok morajlása*. Budapest, Kijárat Kiadó, 2008. 25. Kiemelések az eredetiben.
2 Wolfgang ERNST: Archívumok morajlása. Rend a rendtelenségből. Ford. LÉNÁRT Tamás. In: DERRIDA–ERNST 2008 (*ld. 1. j.*) 115.
3 A freudi halálvágyról, illetve halálösztönről lásd: Sigmund FREUD: *A halálösztön és az életösztönök*. Ford. Kovács Vilma. Budapest, Belső EGÉSZ-ség Kiadó, 2011. (Sigmund FREUD: *Jenseits des Lustprinzips*

1920-as kiadása alapján készült fordítás újraközlése).

4 A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Wolfgang ERNST: *Das Rumoren der Archive. Ordnung aus Unordnung*. Berlin, Merve Verlag, 2002.
5 Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény 2009–2016 között az Oktogonnál, a Teréz körút 13. alatti Batthyány-palotában működött, 2017 februárjában új helyre, az MTA Humán Tudományok Kutatóházába (Tóth Kálmán u. 4.) költözött.
6 Az intézeti életet (foglalkoztató műhelyek, orvosi vizsgálatok, ápolóképzés) megörökítő fényképalbumokat és fotótablókat a két világ-



1. Kiállításenterőr: A kétsíkú kép. Pál István és Füst Milán barátsága, 2016
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény

moknak a gyűjteménybe kerülésük okát kutatva szemléletessé válik az intézeti orvosok gondolkodásmódja, amelyben a terápiás módszerek alkalmazása (az ún. „nemes szórakozások”: festés, rajzolás, olvasás, zenélés művelésének támogatása) és a gyűjteményezési gyakorlat (például a pszichiátriai történeti vonatkozású képek másoltatása a kezeltekkel, vagy albumok készítése az intézeti könyvkötő műhelyben, amely a betegek számára létesített foglalkoztató műhelyként működött) szorosan összefügg.

Gyűjtemény és archívum

A muzeális gyűjtemény áthelyezésével empirikus igazolást nyert a *hely*, a *kontextus* és a *tekintet* összefüggését állító elméleti tézis: míg kórházi környezetben legin-

kább a kezeltek munkáira, a vizuális kifejezés pszichopatológiájára irányult a figyelem, a gyűjtemény elmozdításával és kutatóintézeti elhelyezésével az intézeti elmeorvosok munkája is az elemző tekintet látóterébe került; a pszichiáterek gyűjtőszenvédelye is a megértés vágyának tárgyát képezi. A korábban a művészettörténet kanonizált jelenségvilágaival együtt tárgyalt – mert a kórházi környezet keretei közül kitűnni vágyó, ezért leginkább az *art brut* és az *outsider art* berkeiben helyét kereső – pszichiátriai művészeti gyűjteménynek a költözéssel járó felforgatásával a mélyén meghúzódó, egyszersmind az alapzataként is felfogható része került felszínre. Az új megvilágításba kerülő dokumentumoknak a magyar elmeügyről szőtt történetbe illesztésével még feladatunk van. A vizuális és textuális adatok összeolvasásával gazdagíthatjuk a lélekgyógyászat vizuális reprezentációjának narratíváját, ha nem épp ez a sajátos pszichiátriai archívum adja e történet szövéseinek

háború közti évekből, az angyalföldi elmeorvosok sajtógyűjtését (*Elmeügyi hírek* albumai 1931–1939), a gyűjtemény gyarapodását-apa-dását mutató gyűjteményi katalógusokat a harmincas évektől kezdve a hetvenes éveken át, az intézeti rendezvények emlékét őrző fényképeket a harmincas és a kétezres évekből, a fővárosi és vidéki pszichiátriai ellátóhelyek éves statisztikáit (szórványosan), a Lipót-

mező épületegyüttesében végzett gépészeti átalakítások tervrajzait, orvosi és ápolói feljegyzéseket és visszaemlékezéseket, publikált tanulmányok kéziratait és különnyomatait, tanulmányvázlatokat és nem utolsósorban orvosi bibliográfiákat, különféle kézírásos listákat, feljegyzéseket, valamint egy hajdani pszichiátriatörténeti vonatkozású reprodukciógyűjtemény maradványait.

kötésmintáját, amelynek alapmotívuma a vizualitást eszközként használó és azt a kutatói figyelem tárgyaként is kezelő elmeorvosoknak interdiszciplináris érdeklődése és módszere.

A 19. századig visszanyúló és a 20. századon átívelő dokumentumegyüttes töredékességében és egyenlenségeiben az archívumépítő szenvedély mozgásaira lehetünk figyelmesek: az egyszerre leleményes és ínség szülte⁷ dokumentumtípusok áradása, majd elapadása a fellángolás és a lelohadás hullámmozgását mutatja. A pszichiátria diszciplinájára irányuló öndokumentáló indulat belobbanása,⁸ majd e folyamatban beálló szünetek és az így keletkező hiányok is beszédesek: ugyanannyira jelentősek és jelentések, mint maguk a meglévő adatok. A hiányok: maga az archívum – írja esszéjében Wolfgang Ernst.⁹ A kutatói fantáziát nem hagyja nyugodni a kérdés: a hiány vajon a hallgatás vagy az elhallgatás csendje? A ránk hagyományozott fényképes albumokból, a fényképeken még bőségükben látható, de mára csak mutatóban maradt néhány megrongálódott fotótáblából olyan gyűjteményezési koncepció sejthető, amelyben nemcsak a kezelt munkájának értékelése (diagnosztikus funkciójában és esztétikai minőségében egyaránt) és az elmeorvosi öndokumentáció iránti igény, hanem az ismeretterjesztő szándék is érvényesülni látszik. Ezen a jelentés kereső kutatói úton azonban óhatatlanul a szociális problémákkal nehezített hazai elmeügy rögs terepére érkezünk. Az intézeti elmeorvosok archiváló látát¹⁰ belobbantó, lokálisan sajátos erődök (szociokulturális körülmények, megőrzettség, cenzúra, valamint lélektanilag elemelhető impulzusok) meglehetősen szövevényesek (2–3. kép).

„Mert az archívum, már ha e szó, vagy alakzat jelentését illetően egyezsége juthatunk, sohasem lesz egyenlő sem az emlékezettel, sem az *anamnézisszel* mint spontán, életteli és bensőséges tapasztalattal. Éppen ellenkezőleg: az archívum ott jön létre, ahol a fent nevezett emlékezet eredendően és strukturálisan csődöt mond. A *letéteményezés helye, az ismétlés techni-*

kája és bizonyos külsőlegesség nélkül nem létezhet archívum. A kívül nélkül nincsen archívum. Soha ne feledjük, hogy a görögök különbséget tettek *mnémé* vagy *anamnézisz* és *hüpomnéma* között. Az archívum hüpomnézikus. Mellékesen emlékezzünk meg egy perdöntő paradoxonról [...]: igaz ugyan, hogy az archívum nem létezhet anélkül, hogy valamely *külső helyen*, mely lehetővé teszi, hogy emlékezetünkbe vessük, megismételjük, reprodukáljuk, vagy újra bevessük, meg ne valósulna a létbe helyezés, ugyanakkor ne feledjük, hogy Freud szerint az ismétlés, az ismétlés logikája, sőt maga az ismétlés kényszere is elválaszthatatlan a halálvágytól. Vagyis a destruktívótól. Ebből következik, hogy még abban, ami lehetővé teszi és meghatározza az archivációt, sem találunk soha mást, mint olyasmit, ami kilátásba helyezi a pusztulást, tehát igazság szerint pusztulással fenyeget, hiszen a priori elülteti a felejtést és az archívumgyalázót az emlék szívében. Még abba is beleplántálja, amit „emlékezetből” tudunk. Az archívum örökké, *a priori* önmaga ellen dolgozik.”¹¹

Meglátásom szerint az 1931-ben az angyalföldi tébolydában megnyílt elmeügyi múzeumban az intézeti elmeorvosok azért (is) fogtak archiváriusi feladatokba, egy meghatározott dokumentumtípusok szerinti gyűjtőmunkába (sajtógyűjtés, tablók, albumok) hogy a *marginalizált és ebből adódóan veszélyeztetett helyzetben működő* pszichiátriai intézményekről hírt adjanak, bemutassák azokat. A „falak lebontására”, az „idegenség oldására” és az „élet pszichiátriájának” művelésére felkészült elmeorvosi misszió¹² részét képezte, hogy a zárt intézetekbe bejáratos medikusokon, valamint rokon látogatókon kívül a társadalom közvetlenül nem érintett tagjai ismeretekhez, érzéki részleteket kínáló képekhez jussanak a tébolydák világról. Így érthető, hogy az angyalföldi elmeógyógyintézetben ünnepélyes keretek között megnyílt elmeügyi múzeumban¹³ az ápoltak rendkívül sokféle és nagyszámú alkotásán kívül helyet kaptak az elmeorvosok szerkesztésével készült fénykép- és sajtóalbumok, valamint fényképes

7 Az albumok, a tablók kivitelezése magában az intézeti könyvkötő, egyben foglalkoztató műhelyben történt.

8 Jó János–Zsakó István: A Budapest-angyalföldi elme és ideggyógyintézet múzeuma. *Orvosi Hetilap*, 75, 1931. 24. sz. 629–634. A budapesti lakosságból idegenkedést kiváltó és a szegénységgel folyamatosan küszködő angyalföldi elmeógyógyintézetben az igazgató, Zsakó István egy olyan elmeügyi múzeumot képzel el, amely reprezentálja a „pszichiátria minden ágát”, és a „pszichiátriával határos területeket”. A cikk orvos szerzői ugyanis az európai elmeógyógyintézetek gyűjteményeiből hiányolják a diszciplína öndokumentációját, a pszichiátriatorténeti adatgyűjtést, ezért éppen ezt a pszichiátriai szaktudományos munkát kívánják saját gyűjteményük részévé tenni.

9 „Das Archiv sind die Lücken.” ERNST 2008 (*ld. 2. j.*) 114.

10 Derrida kifejezése.

11 DERRIDA 2008 (*ld. 1. j.*) 20–21. Kiemelések az eredetiben.

12 Az idézett szófordulatok az intézeti életben otthonos elmeorvosok, például Oláh Gusztáv, Hollós István és Zsakó István nyilatkozatainak visszatérő elemei.

13 A múzeumot kiterjedt gyűjtőszervezőjével (antropológia, kriminológia, esztétika, bibliofília) megalapozó Selig Árpád elmeorvos, az Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet igazgató főorvosa után Selig Múzeumként is említik a korabeli tudósításokban és elmeorvosi gyűlések jegyzőkönyveiben.



2. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum)
„Múzeumalbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kéziratár

tablók.¹⁴ Ezek az évek során folyamatosan gyarapodó dokumentumok az elmeügyi múzeum részét képezték, de nem az intézeti gyűjteményezés kezdeteitől, sokkal inkább a látogatókat is fogadó múzeum alapítási évétől fogva. Maga a múzeum megnyitása, a múzeumi tartalomszolgáltatás mint feladat, valamint a gyűjtemény elhelyezésének térbeli adottságai, a bemutatási lehetőségek (szobák az intézet igazgatói épületében) is motiválhatták az elkészítésüket.¹⁵ A *Wunderkammere*k elrendezésére és egyben azok szüntelen átrendezhetőségére emlékeztető elmeügyi múzeumot egy olyan helyként képzelhetjük el, amely az intézeti betegeknek és a hozzájuk hasonlóan stigmatizált elmeorvosoknak, a „bolond doktoroknak” reprezentációs teret biztosított. Az orvosok útmutatásával összeállított szemléltető anyagok elkészítésében – amelyek az intézeti élet részeként az elmeorvosi munka bemutatására is kiterjedtek – az intézeti kezeltek is részt vettek, például a könyvkötő foglalkoztató műhely kapacitásának kihasználásával. Sorsszerű, vagy a személyes ambíciók szeren-

14 Erről tanúskodnak többek között Szélpál Árpád cikkei a *Népszava* hasábjain, amelyek megtalálhatók a múzeumban őrzött *Elmeügyi hírek* albumaiban is.



3. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum)
„Múzeumalbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kéziratár

csés konstellációja, mindenesetre tény, hogy az intézeti pszichiáterek a leginkább idegenkedést kiváltó, a város peremén működő angyalföldi tébolydában fogtak világguk vizuális reprezentációjának megteremtéséhez; és mindezt a látogatható múzeum intézményén keresztül a publicitásig vitték. A múzeumalapítás kötelező: az érdeklődő látogatók figyelmének kitéve a megmutatkozás formai és mediális megoldásainak feladatát is előhívja. 1931-ben, a múzeum megnyitásának évétől tárgyszerűségében (*Elmeügyi hírek* albumai évenkénti bontásban 1931–1935, 1937–1939 egy kötetben, intézeti fotóalbumok, és fényképes tablók, orvosi bibliográfiák összeállítás) követhető ez elmeorvosi *archiváló indulat* működése, a gyűjtemény szaktudományos keretének megalapozása.

Az önreflektív szemléletmóddal formált, a háborúk közti években karakteresen gyarapított múzeumi archívum keretezi az intézeti páciensek alkotásait: utat mutat a magyar vizuális kultúra e szigetvilágához. Az archívum ugyanis (főleg a fotóalbumokon keresztül) a terápiai, önkifejező vagy elmeorvosi felhívásra készített képek, tárgyak és irodalmi művek keletkezésének körülményeit, helyszínét, ezzel együtt az intézeti orvosok

15 Mindennek nagy része feltehetően a múzeum első költözése vagy a második világháború éve alatt megsemmisült. A fennmaradt enteriőr képek (például a múzeumalbumban) tanúskodnak az installálás formájáról, a tablók és albumok bőségéről.

terápiás elképzeléseit is dokumentálja. Így az elmeorvosok nem egyszerűen diagnosztikai funkciójuk vagy esztétikai értékük alapján összegyűjtötték, hanem az elme betegségei és az intézeti életmód összefüggései felől *kontextualizálták* az ápoltak vizuális megnyilatkozásait és alkotásait, és mindezt a látogatók elé tárták. Kérdés, hogy a pácienseket és a gyűjteményt is kezelő orvosok a vizualitás pszichopatológiáját vitték színre, vagy az előítéletektől övezett jelenségvilág „normalitását”, az élet részeként felfogott pszichés betegségek elfogadhatóságát sikerült így felismertetniük. Mindkét végletes befogadói reakcióra találunk példát a folyamatosan gyarapított, albumokban átlapozható sajtógyűjtésekben (*Elmeügyi hírek*); egyértelmű, hogy az intézeti Selig Múzeum recepciójára különösen figyelmesek voltak az orvos kurátorok. Ahogy a múzeumalbumból is kiderül, a művészeti modernizmus és a pszichiátriai kezeltek munkái közötti átjárhatóság elgondolása ismert volt. A művészet és a kulturális jelenségek medikalizálása, a diagnosztikai szemléletnek pszichiáteri kiterjesztése,¹⁶ illetve a modern művészek felől a pszichiátriai kezeltek munkáinak felértékelése (a vizionárius mélységek, vagy a határsértés radikalizmusának előfeltételezésével) reverzibilis, visszaélésekre is alkalmat teremtő elmélet és gyakorlat volt már a húszas évektől. Mert „A Sárga Ház kapuja végzetes találkozóhely: ott választja ketté az embereket, ahol összetartozásuknak kellene a legvilágosabban kiderülni” – írja a pszichoanalitikus elmeorvos Hollós István.¹⁷ (4–5. kép)

A fotó- és sajtóalbumok, fényképtablók tematikus gyarapításán és bemutatásán, mintegy az *információközvetítő fotografikus médiumon* és annak *jól alkalmazott, variábilis formáin* keresztül áramlás indulhatott meg a kint és a bent, a falakon belüli és a falakon kívüli életvilágok között. Az intézeti lakókról (ápolókról és áponcokról) elmeorvosi kontrollal előállított ismeretek szivároghattak a társadalmi képzeletbe, ugyanakkor az elmeorvos-archiváriusok szemlézték és összegyűjtötték a falakon túl élőknél az őrületre, az elmeorvosi munkára és a zárt

intézetekre vonatkozó képzeiteit (*Elmeügyi hírek* albumai 1931–1935, 1937–1939). Nem mellékesen az elmeügyi múzeum mint a tébolyda vizuális reprezentációját formáló *színtér* és egyben *médium* az intézeti és elmeorvosi érdekérvényesítés eszközévé is válhatott. Ebben azonban az intézeti orvosok között nem volt konszenzus. Az angalföldi intézet élére 1936-ban kinevezett, a Lipótmezőről érkező pszichiáter, Nyíró Gyula az elmeügyi múzeumban a tébolyda vizuális reprezentációját látta, egészen pontosan, ám fenntartását cseppet sem óhajtotta. Modernizációs programjának, agilis kórházásítási elképzelésének nem kívánatos hátráltatóját látta a tébolyda látványosságának titulált múzeumában.¹⁸ Értethető, hogy fellélegezve engedte át azt az angalföldi intézetet elhagyó, 1936-ban a Lipótmező vezetésével megbízott Zsakó Istvánnak. „Általában minden olyan nyomnak az eltüntetésére törekedünk, mely az intézet tébolyda jellegére utalhatna. Éppen ezért mondunk le a Selig-múzeumról is, melynek igen értékes anyaga az elmebeteg művészi megnyilatkozásának gyűjteménye, de amely bármilyen egészségügyi múzeumban inkább elhelyezhető, mint az elmeegógyintézetben, ahová a szenzációra éhes kíváncsiak tömegét csábítja, mint ahogy azt alkalmunk volt megtapasztalni.”¹⁹

Zsakó mint a tébolyda múzeumának lelkes archiváriusa magával is vitte a Selig Múzeum nagy részét, és a következő években egyesítették azt a Lipótmezőn kezelt pszichiátriai betegeknek ugyancsak múzeumalapítás céljával összegyűjtött munkáival.²⁰

Múzeumalbum: a dokumentumok dokumentuma

Újra és újra átlapozom, képpárjai hol nyilvánvaló analógiával tüntetnek, hol továbbra is rejtőzködő asszociációkat sejtetnek. Az album szerkesztője az intézeti páciensek munkáiról készült felvételek levegős soro-

16 Jean Marton Charcot és Sigmund Freud is a diagnosztikai szemlélet kiterjesztésének paradigmájában gondolkodtak. A vizuális kifejezés és a diagnózis közvetlen megfeleltetésének elvével való szakítás a művészettörténész pszichiáter Hans Prinzhorn munkájához köthető. Ugyanakkor Prinzhorn az alkotói indulatok és a vizuális kifejezés formajegyei közötti analógiákban mutatkozik formalistának.

17 HOLLÓS István: *Búcsúm a Sárga Háztól*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó és Könyvkereskedelmi Kft., 1990. (VEÉR András utószavával), 29.

18 Nyíró az elmeegógyintézetek kórházzá alakításában, a betegállítás

szert differenciált kórházi osztályok mellé helyezett pszichiátriai osztályokban látta az elmeegógyítás (és a pszichiátriai kezeltek) emancipációjának lehetőségét.

19 Nyíró Gyula: Tapasztalatok a Magdolnavárosi (Angyalföldi) M. Kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet egy évi vezetésével kapcsolatban. *Népegészségügy*, 1938. 2. sz. 1024.

20 Dr. Fekete János pszichiáter, a gyűjtemény háború utáni kezelője, múzeumtörténetében ezt 1940-re datálja. Dr. FEKETE János–dr. PERTORINI Rezső: Az intézet pszichiátriai múzeuma. In: *Az Országos Ideg- és Elmeegógyintézet 100 éve*. Budapest, k. n., 1968.



4. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum) „Múzeumbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kéziratár

lásával indít, majd hirtelen zavarba ejtőn sűrű összeállításokhoz érkezünk: a művészettörténetből ismert reprodukciókat a pszichiátriai betegségben szenvedőket²¹ ábrázoló orvosi fényképek és a szociofotók attitűdjével bíró életképek,²² valamint sajtóképek fotómásolatai (futurista munkák kapcsán írt recenziórészletek) mellé helyezi. A már régen lebontott angyalföldi intézet épületeiről négy oldalon át láthatunk fényképeket, és a felvételek közt feltűnik a dicsőszentmártoni ápolási te-

lep központi épülete is. Egy-egy múzeumi enteriőr négy oldalon át, közben egy ráközelítés az intézeti könyvtár polcaira: a *Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift* bekötött példányainak intézeti elérhetőségét hangsúlyozza. A képek egymás mellé rendezéséből felfejthető relációk leginkább morfológiainak nevezhető szemléletmódot sejtetnek. Mindössze tizennyolc lap, a fotográfia információhordozó médiumában összefűzve. A technikai kép univerzumában formát öltő vizuális kompendium,

„Az Angyalföldi elmeügyi múzeum a harmincas évek elején a fénykorát élte, 1932-ben a múzeumok hivatalos névsorába is felvették, 1940-ben az elmeügyi múzeum teljes anyagát átszállították Angyalföldről Intézetünkbe, amikor Zsakó Istvánt ide nevezték ki igazgatónak. Az értékes gyűjteményt ekkor Intézetünk II. emeletén, a férfi-osztályok szárnyán, az egyik nagy teremben – mely előzőleg mozielőadások helyisége volt – és az előtte levő, széles 60 méter hosszú folyosón helyezték el.” E közlés ellenére nem tudjuk pontosan az átszállítás idejét: Zsakó István 1936-tól már a Lipótmező igazgató főorvosa. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a múzeum teljes anyagát nem szállították át Lipótmezőre, hiszen a hajdani angyalföldi intézet helyén működő Nyíró Gyula Kórház, ma OPAI-ban lévő emlékszobában számos, két világháború közötti, a gyűjtemény

(MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény) archívumának dokumentumaival rokon albumot őriznek.

- 21 A páciensekről készült fényképek a diagnózisok szemrevételezhető tüneteiről készült orvosi felvételek regiszteréből érkeznek, amelyek mindenekelőtt az orvosi tankönyvek, a tudományos közlések, előadások és szakmai levelezések szemléltető eszközeként töltötték be funkciójukat. A múzealbum oldalain ezek a fényképek elhagyva elsődleges kontextusukat új összefüggések alkotórészévé válnak.
- 22 Falusi udvaron tevékenykedő vagy álldogáló és a kamerába tekintő nők és férfiak és a zöldben hajladozó, csak a hátukat mutató kalapos alakok. Előbbiek a családi ápolás intézményének fotográfikus dokumentumai, utóbbiak egy tájkori megbetegedés kórokozója után nyomozó (pellagra)gyűjtés) elmeorvosok megőrkítései.



5. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum) „Múzeumalbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kéziratár

amely amennyire egységesíti és a fotográfia médiumában közös nevezőre hozza a széttartó forrásvidékről származó vizuális jelenségeket, annyira lüktetően feszíti is mediális kereteit. Az első átlapozásnál zavarba ejtően ambivalens érzéseket keltett bennem: a pszichiátria közegéből váratlanul ért ez a fotográfia médiumán keresztül űzött gondolat kifejezés, ugyanakkor a képek merész, elsődleges kontextusuktól elvonatkoztatató, formai absztrakciót sejtető kezelése művészettörténeti módszert termő gyakorlatként is ismerős (6–9. kép).

A múzeumalbum tizennyolc lapjával, az 1936 után Lipótmezőre szállított, tulajdonképpen költözni kénytelen elmeügyi múzeum unikális katalógusának tekinthető. Rejtély a fényképeket csoportosító szerkesztő szándé-

ka: vajon a múzeum gyűjtőkörét igyekszik dokumentálni? Nem egészen, hiszen a harmincas évek közepén összeállított katalógus tanúsága szerint a gyűjteményben léteztek olyan tárgycsoportok, amelyek ebben az albumban nem jelennek meg, mint például a mennységükben és megmunkálásukban is jelentős (az idővel elpusztult) kenyérbél szobrok, az esetleírásokkal ellátott támadó- és önsértő eszközök, illetve szökési kísérletekhez barkácsolt szerszámok,²³ vagy az anatómiai és antropológiai tárgyak (feltehetően az orvosképzésben használt szemléltetőeszközök). Talán a költözéssel együtt járó kényszerű megosztás, egyfajta szelektálás lenyomata? A gyűjtemény keletkezésének helyszínét, elrendezését, a gyűjteményezés ívét rögzítené az utókor számára?²⁴ Vagy a múzeumot népszerűsítő elme-

²³ Alapvetően Selig Árpád elmeorvos – 1929-ben bekövetkezett haláláig angyalföldi intézetvezető főorvos – antropológiai gyűjtése.

²⁴ Az angyalföldi intézet helyén jelenleg is működő kórház emlékszobájában található dokumentumok arról tanúskodnak, hogy nem vitték át a teljes gyűjteményt Lipótmezőre.



6. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum) „Múzeumalbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kézírattár



7. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum) „Múzeumalbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kézírattár



8. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum) „Múzeumlbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kézirattár



9. Az angyalföldi elmeügyi múzeum (Selig Múzeum) „Múzeumlbuma”, 1936 körül
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kézirattár

orvosi előadások szemléltető eszközét lássuk benne?²⁵ Ez utóbbit tartom valószínűnek. A megoldás alighanem kijózanítóan egyszerű. Az album fényképei, illetve azok csoportosítása az angyalföldi múzeum elmeorvos-archiváriusának, az intézetvezető Zsakó István életútjának állomásaival és érdeklődési körével olvashatók össze: családi ápolás intézménye, dicsőszentmártoni évek az angyalföldi karrier előtt, tájkori betegségek kutatása, öröklődéskutatás, a művészettörténet orvostörténeti olvasata, pszichiátriátörténet, öndokumentáció. Az album leginkább az ő múzeumi narratíváját tükrözi. Kísért a gondolat, hogy egy olyan *atlaszként* lapozzam, amely elmeorvosgyógyász szerkesztője interdiszciplináris érdeklődési körét képezi le. Ez az interdiszciplináris nyitottság azonban a harmincas évek magyar elmeügyének és vizuális kultúrájának közegében sporadikus volt, a párbeszédbe bocsátkozó, a vizualitást professzionálisan művelő partnerek híján nem volt esély rá, hogy az amatőrismus megkapóan érdekes, ám leginkább önszórakoztató szférájából kilépjen. Diszkurzivitás hiányában zárvány maradt.

Az interdiszciplinaritás mai lehetőségei és eredményei

A múzeumalbum az angyalföldi Selig Múzeum kibontakozásának emblematisz darabja. A mai, mind az angyalföldi, mind a lipóti intézet tárgyi emlékeit és elmeorvosi iratait, feljegyzéseit magában foglaló gyűjtemény (MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény) történetében a pszichiáteri, majd muzeológusi öndokumentációnak köszönhetően három, gyarapodásában figyelemre méltó időszakot emelhetünk ki. A harmincas évek elmeorvos-archiváriusi munkáját a mai kéziratár alapját képező dokumentumokkal, a hetvenes évek végén látványossá vált gyarapításokat, amelyeket dr. Fekete Jánosnak, az intézeti ápolóképzést is vezető pszichiáternek a preferenciái határoztak meg,²⁶ valamint a Plesznivy Edit személyéhez köthető, a kétezres

években elvégzett muzeológiai rendszerezés és a művészeti színtér felé nyitó kurátori munka eredményeinek éveit. Kérdés, hogy a megőrzés és a pusztulás paradoxonában lüktető derridai archívumláz, a veszélyeztettség élményvilágában, az emlékezetkrízis nevezetes időszakaiban manifesztálódó gyűjteményezési és öndokumentáló indulat összeolvasható-e a pszichiátriai művészeti gyűjtemény kitüntetett évtizedeivel. Milyen kutatási eredményeket hozhat a gyűjtemény áthatóbb megértésében, ha azt a harmincas és a hetvenes évek, valamint a rendszerváltás évtizedének szociokulturálisan egyre árnyaltabb elemzéseinek kontextusában vizsgáljuk? (10–13. kép)

Az elmúlt évtized interdiszciplináris kutatásainak közlését két, a gyűjteményhez közvetlenül kapcsolódó tanulmány foglalja keretbe. Szilágyi Judit irodalomtörténész-muzeológus a tízes években a progresszív művészkörökkel kapcsolatban álló, majd évtizedeken át intézeti kezelésre szoruló festő, Pál István személyét hozza érzéki közelségbe barátjának, Füst Milánnak írt levelein keresztül. Plesznivy Edit művészettörténész-muzeológus a gyűjtemény történetének egy jelentős momentumát idézi fel: Arnulf Rainer képzőművész sokat ígérő lipótmezői látogatásának emlékét 2004-ből, és az ott végzett alkotói munkájának eredményét, a gyűjtemény art brut darabjait kiválogató „katalógusát” adjuk közre. Rainer éppen a laikus, az akadémiai képzéstől érintetlen alkotók megnyilatkozását kísérte figyelemmel, és involválta munkájukat saját alkotói gyakorlatába. A két tanulmány így nemcsak a gyűjteménytörténet kronológiai ívét rajzolja meg, mintegy átfogva a húszas évektől a kétezres évek elejéig terjedő időszakot, hanem együtt a gyűjtemény lokális sajátosságaként számontartott heterogenitását is reprezentálják. A gyűjtemény alapítójaként számontartott intézeti elmeorvos, Selig Árpád modellje, vagy inkább gyűjtői gyakorlatában és elképzeléseiben megerősítője a művészettörténész-pszichiáter és pszichoanalitikus Hans Prinzhorn 1922-ben megjelent könyve volt.²⁷ Ám a heidelbergi egyetem pszichiátriai klinikájának gyűjteményét rendszerező Prinzhorn-tól eltérően a hazai intézeti orvosok gyűjtői gyakorlatukban, valamint a képek

25 A gyűjtemény fotótárában fellelhető egy külföldi orvos vendéglődését szemléltető album, illetve kézbe vehető kis tablók is.

26 Dr. Fekete János pszichiáterként évtizedeken át a lipótmezői intézetben dolgozott. Személyében és intézeti munkájában folytonosság mutatkozik a háború alatti évek és a háborút követő évtizedek között, és arra is példával szolgál, hogy a gyűjtemény mindenkorai kezelőjének preferenciái határozzák meg a gyűjteményezési koncepciót. Fekete János idejében kerültek az ápolóképzés dokumentumai (fotótablók és

a diákoknak írt jegyzetek kéziratjai, ápolói visszaemlékezések) a gyűjteménybe. A gyűjtemény maradványainak újrendezésében, majd gyarapításában elvülhetetlen érdemei vannak. A gyűjtemény általa szerkesztett füzete 1981-ben jelent meg. *Az Országos Ideg- és Elmeorvosgyógyászati Intézet Pszichiátriai Képtár-Múzeumának története és anyagának rövid ismertetése*. Budapest, Pszichiátriai Képtár-Múzeum, 1981.

27 Hans PRINZHORN: *Bildneri der Geisteskranken. Ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologie der Gestaltung*. Berlin, Julius Springer, 1922.

és élményvilágok közötti megfelelések értelmezésében nem hangsúlyozták a vizuálisan képzett és vizuálisan képzetlen, a művészbetegek, illetve az intézet terápiai keretei között alkotni kezdő ápoltak közötti különbségeket. A gyűjteményben sokkal inkább a képek és a tárgyak személyes ajándékként készült volta szembe-tűnő, továbbá az orvos és a beteg, illetve a betegársak közötti viszonyokat tükröző portrék és életképek figyelemre méltó száma jellemző. Elmondhatjuk, hogy az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény e sajátossága, nevezetesen már említett heterogenitása és a portrék szembetűnő mennyisége európai összehasonlításban is kivételessé teszi, ahogy a képek, tárgyak létrejöttét motiváló orvos-beteg viszony is.²⁸ Mindez K. Horváth Zsolt tanulmányában kelt visszhangot, amelyben Levendel László tudógyógyász holisztikus gyógyítói praxisáról és az ettől elválaszthatatlan gyűjtői és esszéírói szemléletmódjáról olvashatunk a hetvenes évek interdiszciplináris értelmiségi köreinek elemzésével. A Levendel művésztagatói munkáját megelevenítő, azt elemzőn bemutató kutatás a két világháború közti intézetek terápiai gyakorlatainak megértésében, mintegy elképzelésében is segíthet.

Ahogy kronologikusan ív húzható a tanulmányok közlési sorrendjében, úgy az orvos-beteg viszony alakulásában is kirajzolódik egy a szemléletmód változását mutató „ábra”. Lafferton Emese átfogó, forráselemzésen alapuló tanulmánya a századvég pszichiátriai világába vezeti az olvasót. Örömkre szolgál, hogy a hisztéria- és hipnóziskutatás történetét egy, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény archívumában őrzött forrás, egy 1895–1896-ban lejegyzett hipnózisnapló is gazdagítja. A naplót vélhetően Zsakó István szerzeményezte, és helyezte az archívumba, hiszen a hipnóziskutatásban önálló eredményeket elérő, Lafferton tanulmányában részletesen bemutatott Schaffer Károly kutatási területei az ugyancsak az organikus pszichiátriai iskolához tartozó Zsakó gyűjtőkörében is tükröződnek: reflex- és szuggesztiókutatás, zsenialitás és örület, pszichiátria-történet és öröklődéskutatás. A történész Lafferton tanulmányában színre lépő kutató pszichiáterek (Laufenauer, Schaffer, Jendrássik) módszertanában a beteg (leginkább nő) még mint egy „reflex-gép”, a reflexkutatásokat az orvosi hipnózis eszközén át segítő „tökéletes

automata” jelenik meg. Ám Csáth Géza ugyancsak sokoldalú (intermediális és interdiszciplináris) munkásságának elemzésében, Major Ágnes kultusz kutatásaink eredményeként már megjelenik az ugyancsak gyógyításra szoruló, vagy a gyógyításon keresztül öngyógyító pszichiáter esete. Az orvos és beteg között az áttételek dinamikájában formálódó kapcsolat figyelmet érdemlő és további kutatásokat serkentő lélektani jelenség lesz, ahogy erre a pszichoanalitikus intézeti elmeorvos Hollós István is reflektált a harmincas években: „Majd lesz szó arról is, hogy valóban hiba eshet abba az orvosba is, aki elmeorvossá lett. Igenis, orvos és elmebeteg között van belső kapcsolat. A különbség azonban: a beteg meggyógyulhat, de az orvos nem gyógyul meg soha. Az vagy belehal, vagy nem volt a Sárga Ház orvosa...”²⁹ Talán nem tévedünk, ha gyógyítás és öngyógyítás összefonódásának kifejezhetőségében (ahogy ezt Levendel életművében is láthatjuk) a pszichoanalitikai elméletnek a bölcséletet is megtermékenyítő hatását hangsúlyozzuk. A pszichoanalízis elméletének, Freud metapszichológiájának terjedésével fokozatosan teret nyer a „gyanú iskolája”:³⁰ saját házunk táját sem uraljuk, és a tudatot illető kétely felmerülése a megfigyelő, kutató orvos mindenhatóságát és objektivitását is megkérdőjelezi. Ez Hornyik Sándor tanulmányának tárgyában, a pszichiáter Jacques Lacan látásmodelljében, a tudatlan vágyaktól és félelmektől átítatott tekintet teória művészettörténeti karrierjében, a Tekintetnek mint látásmód metaforának a művészettörténeti módszertanokat megtermékenyítő jelenlétében is tetten érhető.

E lapszámunkban közölt tanulmányok között a kronológiai és tematikus kapcsolódásokon túl még számos motívum összefüggés és gondolati átjárás fedezhető fel. A kutatásokat összekötő alapkérdés, vizualitás és lélekgyógyászat, elmeügytörténet és vizuális reprezentáció összefüggései módszertani kérdésként is megfogalmazhatók, amelyet leginkább az interdiszciplináris kitekintések módszertanuként jellemezhetünk. A diagnosztikus szemléletet kiterjesztő pszichiáterek, datálhatóan Jean-Martin Charcot óta a vizuális alkotások területén kalandoznak, vagy a vizuális művészeteket módszertanilag is megalapozottan kutatásuk tárgyává és eszközévé tették. Ennek nyomait fedezhetjük fel a gyűjtemény archívumában, például a képes hirde-

28 Lokális sajátossága az is, hogy ez a pszichiátriai művészeti gyűjtemény nem utólag konstruált a pszichiátereknél jellemzően fellelhető gyűjtemények bekérésével (mint például a MAHSA, Musée d'Art et d'Histoire de l'Hôpital Sainte-Anne kollekcója), hanem a művek keletkezési helyének, az intézetek tárgykultúráját is őrzi, valamint,

ahogy erről már volt szó, az intézeti elmeorvosok öndokumentációját, archívumát is.

29 HOLLÓS 1990 (ld. 17. j.) 26.

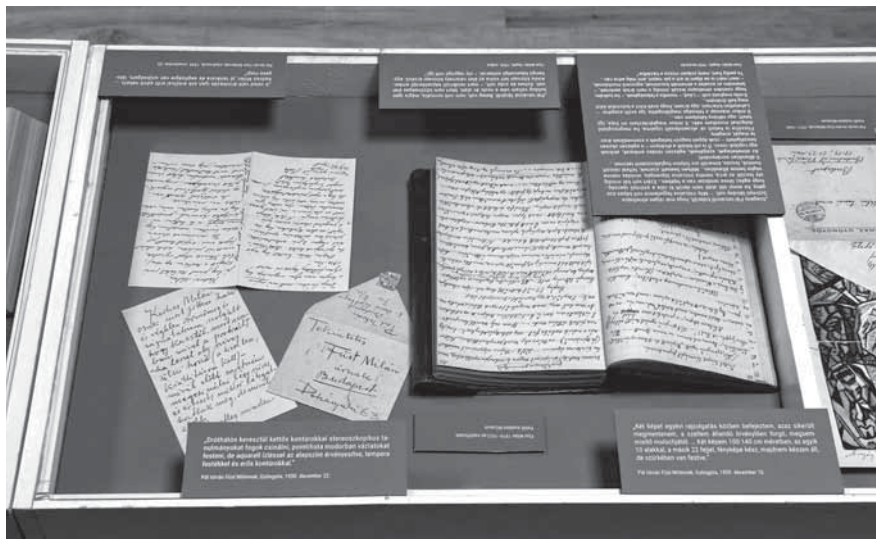
30 PAUL RICCEUR: Nyelv, szimbólum és interpretáció. Ford. MARTONYI Éva. Műhely, 1992. Különszám. 19–23.



10–11. Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet (1992-től OPNI), Pszichiátriai Képtár-Múzeum
dr. Fekete János katalógusához készült felvételek, 1980
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kézirattár



12–13. Országos Ideg- és Elmeógyógyászati Intézet (1992-től OPNI), Pszichiátriai Képtár-Múzeum
 dr. Fekete János katalógusához készült felvételek, 1980
 MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kézirattár



14. Kiállításenterőr: A kétsíkú kép. Pál István és Füst Milán barátsága, 2016
MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény

tések és a szuggesztió összefüggéseit felvető gyűjtés félbemaradt munkájában (Zsakó István gyűjtése), vagy a képtörténet és a pszichiátriatörténet analógiáját felmutató dokumentáció megrongálódott tárgyi maradványaiban, de magában a gyűjteményezésben tetten érhető esztétikai szemléletben is. Sigmund Freud a lelki apparátus, illetve a lelki működés szemléltetéséhez újra és újra az ismert képpalkotó eszközökkel operált (fotográfia, teleszkóp), a „Freud-olvasó” és a pszichoanalízis nyelvi fordulatát végrehajtó Lacan pedig a képi formák (*tableau, trompe-l'œil*) megidézésével. A pszichiáterek művészeti és művészettörténeti érdeklődésének inverze a művészek (szürrealista kör, Arnulf Rainer) és művésztörténészek pszichológiai, pszichiátriai vagy jelenünkben idegtudományi tájékozódásában figyelhető meg. Az átjárás kölcsönös. Ahogy a képek keletkezésének és hatékony működésének (bevésődésének és átörökítésének) megértésében egyes művésztörténészek és irodalmárok a pszichoanalízis, a pszichológia vagy a kognitív tudományok fogalomtárát és elméleti ered-

ményeit hívják segítségül (például a két háború között Aby Warburg), ugyanúgy pszichiáterek és pszichoanalitikusok az irodalmi és képzőművészeti teljesítményeken keresztül próbálták a lélek rejtelmeihez (működéséhez és betegségeihez) közelebb férkőzni (Freud, vagy a Lipótmező pszichológiai laborját vezető Mérei Ferenc, valamint a lapszámunkban bemutatott Levendel László). Mindez természetesen ismert tény, elterjedt módszer. Ám az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény ennek a korai interdiszciplináris gondolkodásnak az archívuma, amely azonban (nem függetlenül történetétől és történelmi körülményeitől) hiányokkal, a hallgatás és elhallgatások nyomaival is tündet. E hiányokat mint negatív öntőformákat az interdiszciplináris együttműködések kutatási eredményeivel tölthetjük ki és önthetjük pozitív formába.

„Ténylegesen arról van szó, hogy az archívum látenciáit, tehát azt, ami az archívum jelenében távollétként véteti észre magát, elő kell hívni, egészen abban az értelemben, ahogy a fénykép negatívját előhívják.”³¹ (14. kép)

31 ERNST 2008 (ld. 2. j.) 117. Lélekgyógyászat és vizuális művészetek határterületén járva az interdiszciplinaritás elkerülhetetlenségét, már-már magától értetődőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Wolfgang Ernst az archívum működését érzékletessé tevő esszéjének e gondolatában Freud azon kijelentését ismétli meg, jelzetlenül, az utalás megértésének örömeivel játszva, amelyben Freud a

lelki látencia periódusát a fotográfiai látencia periódusával szemlélteti, a felvétel és az előhívás között eltelt idő létezésével érzékelteti. Lásd: SIGMUND FREUD: Mózes. In: Uő: *Mózes. Michelangelo Mózesese. Két tanulmány*. Ford. F. OZORAI Gizella. (Mérleg Könyvek). Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987. 194.